

नेपालका स्थानीय निकायहरूका लागि रैथाने बालीका अवसर र चुनौतीहरू

“

‘हुइँगे सुउबाट सुरु गर्छुको
लेफालको रैछाले कुषिको
प्रारविभक्त इतिहास के कस्तो
छिन्ने छलेर वेदका विभिन्न
पालहरूका हेर्न सकिन्छ ।’

”

नेपाल कृषि प्रधान देश भएतापनि यहाँका कतिपय जिल्लाहरू भोकमरीको अवस्थामा
रौंका छन् । करिव दुईतिहाइ जनसंख्या कृषक भएको यस देशमा आजकल
अधिकंश कृषि उत्पादन विदेशबाट आयात गर्नुपर्ने बाध्यता छ । तर, रैथाने कृषिका
सन्दर्भमा भने नेपाल आधिकारलेखि नै उर्वर भूमिका रूपमा रहेको छ । बुइँगे युगबाट सुरु
भएको नेपालको रैथाने कृषिको प्रारंभिक इतिहास के कस्तो थियो भनेर वेदका विभिन्न
पानाहरूमा हेर्न सकिन्छ । पौराणिक कालमा पनि रामायण र महाभारतमा वनजन्म
फलफूलको प्रशंसा गर्दा गरिएको र त्यस्तो गर्दाको कन्दमूल (बसी : तरस), काफल,
खनुक, पानीबमला आदि नेपालका पुराना रैथाने वनजन्म फलफूल त्यसैवेलादेखि
उपभोग गर्न थालिएको कुरा पुष्टि गर्न सकिने आधारहरू दिइएको छ । यी फलफूलसँगै
आदिकालीन नेपालमा मानव वस्तीको विकास भएको मानिन्छ । नेपाल वस्तो देश हो,
जहाँ विचकै अत्यधिक जैविक विविधता पाइन्छ । यो विविधताकै कारण पनि रैथाने
बालीमा नेपाल छनी मानिन्छ ।

रैथाने बाली र वेला-वेला पर्ने बजारहरू

रैथाने बाली भन्नाले त्यस्ता बालीलाई भनिन्छ जुन छेरे पहिलेदेखि उत्पादन गरिँदै
आएका तर अहिले विस्थापित हुने अवस्थामा पुगेका साथै पर्वतमा मात्रैमा पौरिक तत्व
पाइने बालीहरूको रूपमा रहेका हुन्छन् । नेपालमा पाइने प्रायः रैथाने बालीको उत्पत्ति
मध्यपूर्वियामा भएको पाइन्छ । यहाँ विशेषगरी रैथाने बाली भनेर रैथाने अन्नबालीहरूको
गर्चा गर्न खोजिएको छ ।

रैथाने बाली लगायत नेपालको कृषि क्षेत्र वेला-वेला देखिएपनि विभिन्न किसिमका भट्काहरूले
पनि आक्रान्त छ । कोरोना संक्रमणले कृषि क्षेत्रमा परेको असर यसको एउटा उदाहरण
हो । कोरोनाले आक्रान्त भएको विश्व र विभिन्न शीतयुद्धले शिथिल भएको विश्व-
अर्थात्बामा कृषि प्रमुख पनेटामा परेको छ । मानवनिर्मित विभिन्न क्रियाकलापहरूले
सर्वा उत्पादन जलवायु परिवर्तन कृषि क्षेत्रलाई अत्यधिक असर पार्ने अर्को समस्या बनेको

छ। जलवायु परिवर्तनको असरले यहाँ विभिन्न वालीहरूको उत्पादनकममा हास आउने, छिटो वा ढिलो पार्ने एवम् वालीको उमार शक्ति र बुझि-बिकासमा समस्याहरू देखापर्ने परिस्थितिहरू निर्मितएका छन्। नेपालमा रैथाने वाली किसानको रोपाइमा नपुनुको पछाडिको एउटा महत्वपूर्ण कारण यो पनि हो।

प्रायक यहाँ उत्पादनमा हास आउनु, उचित खासका जातको विकास नहुनु साथै प्राविधिकहरूले कृषकहरूलाई यी वालीसम्बन्धी सचेतना नदिनु र प्रोत्साहित नगर्नु यसका थप कारणहरू हुन्। विशेषगरी कागुनो, पिनो, लठ्ठे, कोयो, फापर, भिलंगी, गहत आदि रैथाने अन्नवालीका केही उत्पादनहरू हुन्। यीमध्ये पनि कागुनोलाई त अन्नकालको अन्न पनि भन्ने गरिन्छ, किनभने यो तीन-चार महिनामै तयार हुने र अरु वाली उत्पादन नहुने अवस्था वा प्राकृतिक विपत्ति आएको बेलामा पनि घुमुवा वालीको रूपमा लगाउन सकिने खासको हुन्छ। अर्को झुरा, फागुनमा रोपेर नेटमा यसको वाली भिँदाइने हुँदा उक्त समयमा किसानको अन्तार गिती हुने भएकाले पनि यो अन्नकालको अन्न मानिएको हो। कागुनोको अलावा अरु वालीहरूको पनि आ-आफ्नै महत्व रहेको छ।

तस्विर १ : वाला लागेको कागुनो

किस पछाडि पर्‍यो रैथाने वाली ?

प्रायजसो रैथाने वालीहरूको धलो भनेर कर्णाली प्रदेशलाई चिनिन्छ। देशकै कम विकसित प्रदेशका रूपमा रहेको कर्णाली प्रदेशले कृषिको विविधतामा विकास गरी फर्कने मार्ग नसक्दा विषयवसामु चिनिन नेपाल चुकेको छ। नेपाल सरकार, कृषि मन्त्रालय, नाक, विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय सरकारी एवम् गैरसरकारी संस्थाले उचित कदम नलिँदा यो समस्या सङ्घीकिएको

हो। कर्णालीको अलावा गण्डकी प्रदेशको माथिल्लो बेगमा पनि रैथाने वालीहरूको प्रचुर मात्रामा खेती गर्ने गरेको पाइन्छ। मुदुलो जैको रूपमा चिनिने उचा यहाँको प्रमुख रैथाने वाली हो। रैथाने वालीका फाइदाहरू पनि बुझ्नु छन्। पीप्टिक आहारको खात्रीको रूपमा रहेका यी वाली मुख्य अन्नवालीभन्दा छरै छत्री मानिन्छन्।

छरैजसो किसानहरूमा जनचेतनाको कमी भएको हुँदा रैथाने वालीको महत्वका बारेमा राम्रोसँग ज्ञान नभएको अवस्था छ। रैथाने वालीको राम्रोसँग विकास नहुनुको अर्को मुख्य कारण नेपालीको 'भाले-प्रवृत्ति' पनि हो। प्रायः नेपालीलाई खाद्य सङ्कट, खाद्य सुरक्षा अधिकता बारेमा मुनै मन पर्दैन। प्रायः नेपालीलाई अरु अन्न वालीमा पीप्टिक तथ्य र फाइदा छरै भएपनि भात नै मन पर्छ। यो वाली हटाउन सक्ने हो भने पनि वर्षेनि लोच हुँदै गएका रैथाने वाली र 'अर्बौको छान आवात' भन्ने समाचारबाट मुक्ति मिल्ने थियो। तर, नेपालको कृषि क्षेत्रमा दुई खासका मानिसहरूको विगाथिनी छ। तीमध्ये एकवरी स्वदेशी उत्पादन गर्नुपर्छ र स्वदेशमै आर्थिकबन्ध बन्नुपर्छ भन्नेहरू छन्। यस्ता मान्छेमध्ये राम्रो गर्नुपर्छ भन्ने त छरै छन् तर तीमध्ये पनि कमसल खानको काम गर्न खोज्ने एउटा गिरोह नै छ। अर्कोवरी मान्छे छन् - विदेशी दलाल, जो स्वदेशी उत्पादनको यस्त प्रचार गरी विदेशी उत्पादनको दलाली गर्छन्। यस्ता मान्छे नेपालको कृषिका लागि घातक नै हुन्।

उचित प्राविधिक ज्ञान, कृषि क्षेत्रको विकासक्रमको जानकारी आदि अगाडि यद्दका लागि अनिवार्य कुराहरू हुन्। यस्ता कामका लागि उपयुक्त टोलीलाई अभ्ययन-अवलोकनका लागि विदेश भ्रमणमा पठाएर अरु देशमा के कस्ता काम गरिएका रोख्नु भन्ने कुरा सिक्ने त्यस्तो ज्ञानलाई यहाँ लागू गर्न सकिने हुन्छ।

तस्विर २ : पिनो

रैधाने वालीक सागि सरकारी योजना र नीतिगत सुधारक

नेपालमा ३ लाख ४० हजार हेक्टर क्षेत्रफलमा कोदो, फापर, पिन्डो, बामुनो, उवा, जौ, मूठो लगायतका रैधाने तथा महाघक अन्नवालीहरूको खेती गरिन्छ। नेपालका मध्य तथा उच्च-पहाडी क्षेत्रहरूमा खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कायम गर्नका लागि यी वालीहरूको महाघपुर्वा स्थान गराइन्छ। खाद्य सुरक्षाका असावा वाली विविधीकरण तथा वैश्विक विविधतामा यी वालीहरू महाघपूर्व मानिन्छन्। यद्यपि, नेपालमा कृषि विकासको हलन्तमको अवस्थामा आधुनिक कृषि विकासका प्रवासहरू रैधाने वालीहरूमा भन्दा पनि आयातीत (exotic) वालीका जातहरूमा नै यही केन्द्रित रहेको पाइन्छ। यसको साथै हावा स्थानीय तथा रैधाने वालीहरूको अतिशय सडेटमा पुग्नुमा साथै खाद्य सुरक्षा प्रत्याभूतिका लागि यतिरबाट ल्याइएका वालीका जातहरूमा भर पर्नु परेको अवस्था छ। साधान वालीका आत्मनिर्भर हुने राष्ट्रिय अभियानलाई सफल पार्ने देशभरै उपलब्ध हुने यिनै रैधाने तथा स्थानीय वालीहरूको प्रवर्द्धन एवम् व्यवसायीकरण गर्नु जरूरी छ। परम्परागत कालदेखि नै नेपालमा महाघई आएका रैधाने वालीहरूलाई वाली प्रणालीमा आबद्ध गरी हिनको उपयोगितामा युद्धि गर्दै बजारीकरणको सुनिश्चितता गर्नसके कृषकको आम्दानी बढ्नुका साथै दैनिक उपभोगका लागि खासमा माघ भर पुग्नुको अवस्थामा सुधार आई बिदेहाबाट आयात हुने खासको परिमाणमा समेत कमी ल्याउन सकिने देखिन्छ।

नेपाल सरकारको १४ औं योजनाको कृषिपरको कार्यनीतिको बुँदा नं. ९ मा 'साधान उत्पादन न्यून हुने तथा खाद्यपोषण अनुसृष्टित रहेका क्षेत्रमा स्थानीयस्तरमै उत्पादन गर्न सकिने कृषिजन्य उत्पादन प्रवर्द्धन तथा उपयोग्यारे सचेतानात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गरिने छ' भन्ने उल्लेख भएको छ। त्यसैगरी रैधाने वालीहरूको प्रवर्द्धन तथा संरक्षण नेपाल सरकारको प्राथमिकतामा समेत परेको देखिन्छ। वर्तमान अवस्थामा कृषि मन्त्रालय र नाइकाबीप रैधाने वालीका लागि सहकार्य गर्ने प्रयास पनि पहिलेभन्दा अघि बढेको देख्न सकिन्छ। यसरी नीतिगत सुधारक हेर्दा हिनलाई सकारात्मक रूपमै लिन सकिने अवस्था छ।

तर, नीतिगत सुधारको साथ चलेको परिवर्तन सम्भव हुँदैन। यस्ता नीतिगत सुधारलाई कार्यान्वयनमा लैजान उपयुक्त अवसरहरू पनि आवश्यक हुन्छन्। अब त्यस्ता अवसरहरूका बारेमा चर्चा गरौं।

रासिबर ३ : मूठो

रैधाने वालीका बचसहक

नेपालको मध्य तथा उच्च-पहाडी क्षेत्र सिंचाइका हिमाचले अतिशय क्षेत्रजस्तो नै हो, अतिशय सिंचित भएको छ। तर, प्रायः रैधाने वालीहरूको सिंचाइको मुस्कान नभएको र रम्बो जमिनमा पनि सजिलै उत्पादन दिने भएको हुँदा यो नेपालका लागि सबैभन्दा फाइदाको कुरा हो। प्रायः रैधाने वालीहरू पौष्टिक कृष्टले हेर्ने हो भने झन्, राहुँ, मकैभन्दा थोरै मानिन्छन्। रैधाने वालीहरूको खेतीलाई हासो प्रकृतिक वा मौसमी अवस्थामा अन्य 'हाइड्रीड' वा विकासो जाताका वालीहरूको तुलनामा सजिलो खेतीको रूपमा लिइन्छ। रैधाने अन्नवालीहरूलाई भाल, चीर, सेलरोटी बनाउन तथा बसबाट रम्बो बनाउन समेत प्रयोग गर्ने गरिन्छ। रैधाने वाली

पौष्टिक गुणका अज्ञानमा मात्र राखे नभई अनिजसको बेलामा पनि उपलब्ध हुनसक्ने खान्न भएकाले मानिसहरूले यसलाई विहान खेताम, बेनुका चेटामा पनि भन्ने गरेका छन् । प्रायः रैथाने वालीमा कम 'म्याटर्मेनिक इन्डेक्स' १.९६अक्षरध्व 'भरमभह० र 'म्युटेन डी' १.९६मात्रमा 'पचमभ० हुने भएकाले यसलाई स्थायित्वक र मधुमेहका विरामीहरूले खोज्ने गरेको पाइन्छ । मोटोपना र उच्च रक्तचापलाई घटाउने, छालाको चमकन ल्याउने, फोसोन स्यान्डर' १.९६वाचन अवसतभवभ० को सम्भावना घटाउनेजस्ता कतिपय रैथाने वालीका थप विशेषताहरू हुन् । उन्मात वालीमाभन्दा रैथाने वालीमा बीटा तथा सेरोको प्रकोप पनि कम देखिन्छ । प्रायः रैथाने वालीले पिन्ड्याइलो माटो फुकाउन समेत मद्दत गर्दछन् र चार-चौध वर्षसम्म पनि सजिलै भण्डारण गर्न सकिन्छ । रैथाने वालीहरूलाई कम जस्ता हुने तथा वाली व्यवस्थापन गर्नु भन्ने किमानहरूले विधित वालीका रूपमा पनि खेती गर्न सक्ने पाइएको छ । पहाडका बुना-कन्दरामा पनि जहाँ पानी जम्दैन र खौरिया चढानी गरिन्छ साथै जहाँ लामो समयदेखि खेती गरिएको छैन त्यस्तो ठाउँमा समेत रैथाने वाली उत्पादन गर्न सकिने हुँदा यसलाई यही प्रभावकारी मानिएको हो । मन्सखाद व्यवस्थापन गर्दा भने अरु वालीमा जस्तै यसमा पनि आइ नाइट्रोजन, वाली लगाउने बेला र आइ मिचक गर्दा हाल्नु उत्पादकत्वका हिसाबले राखे हुन्छ । बहुमती जनावर र पशुपुस्तकीको आकामच घाँई अरु वालीको तुलनामा उँाँतकै हुनेहुँदा पामे समयमा विशेष खान्न गर्नुपर्छ ।

रैथाने वालीको फलजोतकै डाँठ र पात पनि पौष्टिक हिसाबले उत्कृष्ट हुने भएकाले पशुबीपाखाको अज्ञानमा पनि यसले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । अमेरिकातिर कानुनी जातको वाली पशुआहारकै लागि लगाइने गरेको पाइन्छ ।

नेपाली वजारमा ओट्स (इयतक) करिब २०० रुपैयाँ प्रति के.जी.का दरले किनेर खाने गरेको पाइएको छ । यो साथै आयातीत हो । त्यसैले यसलाई स्वदेशमै उत्पादन गरेर वजारमा पठाउन सकिने भने विदेशी मुद्राको सन्धिवात पनि बढ्न सक्दछ ।

रैथाने वालीको अवसरकै चर्चा गर्न कममा यसको मूल्य अभिवृद्धि (खाणिभ अजवध) कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने ङराको छलफल गर्नु पनि अनिवार्य हो जस्तो लाग्छ । हामीले रैथाने अन्नवालीको भात, खीर, तिँडो, रोटीजस्ता परिकारहरू बनाएर सेवन गर्न सक्छौँ । त्यसैगरी बसुवाट कुकिज, केक, पाउरोटी, चाउचाउ आदि पनि बनाउन सकिन्छ । विनीहरूको औषधीय गुण पनि धेरै भएकाले थप अनुसन्धान गरी उत्पादन बृद्धि गर्न सकिन्छ ।

सवै रैथाने वालीका आ-आफ्नै विशेषताहरू हुने भएकाले विशेषताअनुसार माटो मुलाउटा वाली कृषक समक्ष पुर्‍याउन सकिन्छ । नेचलको कर्णाली क्षेत्र र लाइकी क्षेत्रका केही उच्च पहाडी जिल्लाहरूमा रैथाने वालीहरूको पहिले व्यापक रूपमा खेती गरिँदै आएको भएतापनि वजारीकरणको अभावले अहिले हराउने अवस्था छ । उक्त क्षेत्रको 'तुलनात्मक साध' १.९६कउपचयातखभ वमन्खवसतवनभ० भएकाले पनि यसको वजारीकरणमा सरकारले सहजीकरण गर्नु नितात्त आवश्यक हुन हो । पुवा र कृषकवर्गमा यसको खेती र वस्तु विधिशीकरणबारे कृषि जलाउनु पर्छ । त्यसैगर्दा खेती गर्नेको संख्या बढ्छ र उत्पादनमा बृद्धि आउँछ । प्रशस्त उत्पादन भए वजारीकरणको समस्या पनि हुँदैन । रैथाने वालीको मूल्य-धुइल्लालाई ध्यान दिन सकिँए स्वाधीपस्तरमा साना कृषि उद्योगहरू सञ्चालन गरेर परनिर्भरतामा पनि कमी ल्याउन सकिन्छ । त्यसका लागि आवश्यक तालिम दिनु जरुरी छ ।

वर्तमान समयमा नेपालका अखिकशा जनता 'अर्गानिक' वस्तुत्पर्न आकर्षित हुनु पनि रैथाने वालीको अर्को अवसर हो । प्रायःजसो मानिसहरूले अहिले स्वास्थ्यका लागि घरेलु अन्नवालीहरू खोरी-खोरी खाने गरेको पाइएको छ । नेचलको पहाडी क्षेत्रका कतिपय भू-भाग अहिले रुखहरू नभए पनि वन-जङ्गल क्षेत्रको रूपमा रहेका छन् । त्यस्ता क्षेत्रमा पसमावन्दीको रूपमा व्यावसायिक खेती गरेर पनि अहिलेको आवश्यकतालाई परिपूर्ति गर्न सकिन्छ ।

नेचलका किसानहरू मझैँ एउटै खानको वाली लगाइरहँदा उत्पादकत्व घटिरहेको गुनासो गर्न थालेकाछन् । यस्तो अवस्थामा पनि रैथाने वालीको खेती अन्तरवालीका रूपमा गरियो भने दुईभोटै वालीको उत्पादकत्व बढ्ने हुन्छ ।

नेचलमा यस्ता अनेकौँ अवसरहरू रहेका रैथाने वालीमा केही पुनीतीपूर्ण समस्याहरू पनि बाँचएका छन् । अब, त्यस्ता पुनीतीपूर्ण समस्याहरू के कस्ता छन् भन्नेबारेमा छलफल गरौँ ।

चित्र ४ : कानुनेवाट कनेको कुकिज

रैथाने वालीका समस्याहक

आजकल विकास गरी प्रचलनमा न्याइएका प्रायशः उन्नत जातका वालीको उत्पादनका अर्थोन्नत हुने र तिनमा रोग-कीटा सहन गर्नको क्षमता विकास गरिएको पाइन्छ । त्यस्ता वालीहरूलाई विस्थापन गरेर रैथाने वाली लगाउनु भनेको दुई चुनौतीको कुरा हो । अर्को कुरा, मुख्य वाली होमू वा रैथाने, तिनको सेतीका लागि खिनेने प्रतिक्षेपफल लगानी हाडो देशको भन्दा हाडो छिमेकी देशहरूको एकदमै न्यून छ । जसले गर्दा हाडो उत्पादनलाई प्रतिस्पर्धामै न्याउन सकिदैन । विश्वमै दुर्लभ मानिएका अतिपथ वालीहरू हाडोमा पाइने भएतापनि उचित वाली विकास, जात परीक्षण तथा रोग-कीटा प्रतिरोध क्षमताको विकास नगराउंदा यी वालीहरू लोप हुने अवस्थामा पुगिसकेका छन् । रैथाने वालीले व्यावसायिक रूप लिन नसक्नुको अर्को मुख्य कारण अर्थात् पनि उल्लेख गरियो - हाडो 'भालो प्रवृत्ति' ।

हाडीले अर्को पनि समय कृषिलाई आधुनिकीकरण र खनिजीकरण गर्न सकेका छैनौं । रैथाने वालीहरूको बजारिकरण कम भएका कारणले गर्दा पनि कृषकहरूले तिनलाई व्यावसायिक रूपमा सेती गर्न चाहिदैनन् । नेपालमा कृषकको संख्या छै र व्यावसायिक कृषकको संख्या एकदमै न्यून हुनु र नेपालीहरू विदेशी फेन्सी सामानमा आकर्षित हुनु पनि अर्को चुनौती हो । छेरे नेपाली यस्ता पनि छन्, उनीहरूलाई स्वदेशी र स्वस्थ उत्पादनको मालाव नै छैन । वम, देखा राखो भए चुन्यो । मनाइ र मुस्ताइका कृषकहरूले अहिले पनि उवाजस्ता रैथाने वालीहरू पशुबीचाघालाई खुवाउनु परेको कायजता सर्वोदरै छ । उता कर्णालीको ज्यथा पनि उस्तै छ । विभिन्न मूल्य-वृद्धिलाका कामहरू पनि गर्न सकिएको छैन । त्यस विदेशी खिपरा अघात गर्नुको सट्टा स्वदेशमै उत्पादित वालीका 'आण्डेइ रसीहरू' बनाउन सकिएको भए राखो हुन्थ्यो तर त्यसो गर्न सकिएको छैन । नेपाल सरकारको महत्वपूर्ण कमजोरी पनि छ, सरकारले अर्को रैथाने वालीहरूका लागि उपयुक्त हुने नीतिगत व्यवस्था गर्न सकेको छैन । नाकं, जीन वैदुजस्ता संस्थाहरूसँग नेपालमा पाइने सम्पूर्ण रैथाने वालीको सम्पूर्ण जातको तथ्याङ्क नै उपलब्ध छैन र अर्को महत्वपूर्ण कुरा, किसानमा रैथाने वालीको बारेमा राम्रोसँग ज्ञान अभिवृद्धि नै गर्न सकिएको छैन ।

निष्कर्ष

आजको समय भनेको हाडो रैथाने वालीहरूको संरक्षण गर्दै यसको उत्पादनमा वृद्धि गर्दै लैजाने हो । हाडीले परनिभेराता हटाउंदै हाडो टाउंठमा सजिलैसँग उत्पादन हुने वालीलाई प्राथमिकता दिनु जरुरी छ । रैथाने वाली स्वास्थ्यका हिसाबले पनि छेरे नै महत्वपूर्ण छन् ।

हाडा सरोकारवालाहरूले यसमा अनुसन्धान गर्नु र यिनका उन्नत जातहरू प्रदान गर्नु आजको आवश्यकता देखिन्छ ।

रैथाने वालीहरूको अनुसन्धान र आवश्यक नीति-निर्माणका कामहरूमा सङ्घीय एवम् प्रदेश स्तरका सरकार र तिनका निष्कायहरूले खेल्नुपर्ने भूमिकाहरू त छँदै नै छन् यस्ता वालीहरूको संरक्षण र प्रवर्द्धनमा स्थानीय तहका सरकारहरूले पनि आ-आफ्नै स्तरबाट महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छन् । आ-आफ्ना पालिका, बडा र गाउँहरूमा रहेका रैथाने वालीहरू प्रायक स्थानीय तहका आ-आफ्नै पहिचान र गर्व गर्न लायक कुराहरू पनि हुन् । त्यसैले तिनलाई आफ्नो तहबाट गर्न सकिने संरक्षण, प्रवर्द्धन र यस्ता वालीको सेती गर्ने किसानहरूलाई प्रोत्साहन दिने कामहरूमा स्थानीय सरकारहरूले विशिष्ट किसिमका सहयोग उपलब्ध गराउन ध्यान दिनु जरुरी छ ।

अन्ततः रैथाने वालीहरूको महत्वलाई आफ्नोसँग गर्दै सम्पूर्ण कृषक वर्गहरूमा यसको सेती गर्न, उपभोक्ताहरूलाई रैथाने उत्पादनको उपभोगलाई प्राथमिकता दिन र सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूलाई रैथाने वालीका लागि उचित कृषि प्रविधि, बजारिकरण र प्रोत्साहनमूलक कामहरूमा किसानलाई आवश्यक सहयोग गर्दै तिनको प्रवर्द्धनको उपयुक्त वातावरण बनाइदिन ध्यान जाओमू भन्ने कामना गर्नु अहिलेलाई सान्दर्भिक हुनेछ ।

सम्पूर्ण सामग्रीहरू

- पेप्ट, रिताप्पर । सामुदायिक बीट वैडु स्थापना तथा व्यवस्थापन सोल पुस्तिका । स्वकीय काली परिवेचन, सी-बर्ड, नाकं र चाकोबर्गिटी इटरेलेलेल नेपाल । वि.सं. २०५७ ।
- पेडेले, डा. मिनलाप । उवा सेती र बीट उत्पादन प्रविधि, जलकारी-पथ । पृष्ठ २, वर्ष २०५५ । सी-बर्ड, सॉट्टुप जीन वैडु, कृषि विज्ञान र चाकोबर्गिटी इटरेलेलेल । वि.सं. २०५५ ।
- साउप, नरबहादुर । नेपालका वाणिज्याली र तिनको विप्रे सेती । काका इकाएल । वि.सं. २०५७ ।
- सॉट्टुप पठाडी काली अनुसन्धान कार्यक्रम । काठे, पोखरा । वि.सं. २०५५ ।
- पिम्प्रे, कृष्णलाल । कागुनो सेती र बीट उत्पादन विधि, जलकारी पथ । पृष्ठ २, वर्ष २०५५ । सी-बर्ड, सॉट्टुप जीन वैडु, कृषि विज्ञान र चाकोबर्गिटी इटरेलेलेल । वि.सं. २०५५ ।

सोपक अरिप रूप कृषि उपाय पथ विज्ञान विभागात्मकक एकाउनेर उपाय समन्वयक डा. उ

